

משפת התרבות אל ספת הטיפול ובחזרה: מפגש עם הספר "ספת התרבות"

רוית ראופמן

ענר גוברין (עורך) (2019). ספת התרבות: פסיכואנליזה במרחבי הספרות, הפילוסופיה והחברה. בסדרת נרקיטוס לפסיכואנליזה, פילוסופיה וחקר התרבות, בעריכת ענר גוברין. תל אביב: רסלינג. 350 עמודים

אתגר לא פשוט הוא לסקור את הספר "ספת התרבות" בלי לצמצם את העושר העולה מאסופת מאמריו, ובלי לסכם את החגיגה האינטלקטואלית הסגונית המרקדת בו. אנסה לתאר את המפגש האישי שלי אתו ואת התנועה הדו-כיוונית בינינו, כשפרקי הספר חושפים עולמות מוכרים יותר או פחות בהקשרים חדשים, מתארים אותם, ובה בעת מזמינים להמשך דיאלוג פעיל המתנהל ברובו מחוץ לגבולות הספר. "ספת התרבות", בעריכתו של ענר גוברין, מהווה נדבך חשוב בשדה השיח הבין-תחומי (או ליתר דיוק: הרב-תחומי), המפגיש את המרחב הפסיכואנליטי עם זה התרבותי, למבחר היבטיו. בכך תרומתו של הספר לא רק עבור קהילת המטפלים קוראי העברית, או המתעניינים בהיבטיה הנרחבים והמסועפים של הפסיכואנליזה; כל המתענגים על העיסוק האינטלקטואלי ימצאו בספר בן לווייה משמעותי במפגש המחודש עם הפסיכואנליזה כמרחב בין-תחומי. כמשתמע משמו, הספר מחולק לשלושה שערים – ספרות, חברה ופילוסופיה – וההבחנה ביניהם אינה בהכרח מובהקת.

השער הראשון: ספרות, סובב סביב מקומה של הספרות היפה והעממית בהגות הפסיכואנליטית, כמלווה את הפסיכואנליזה מראשית ימיה, כשהיצירה הספרותית הקלאסית היוותה השראה עבור פרויד לניסוח חלק מרעיונותיו המרכזיים. יחסים אלה בין הספרות להגות הפסיכואנליטית מתקיימים גם בהגותם של

פסיכואנליטיקאים רבים נוספים שבאו אחריו. עבורם הספרות היפה לא הייתה רק מקור השראה, אלא גם הדרך המתאימה ביותר להדגים רעיונות נפשיים מורכבים.¹ כפי שנכתב בלא-מעט מקומות, בעוד שהתיאוריה הפסיכואנליטית מבקשת להגדיר, להסביר, לתאר ולתחום, הספרות היפה מדברת את הנפש.² היא מבקשת לפתוח בלי לבאר, לאפשר את העמימות, לדבר את עולם התופעות בלי לצמצמו לסד התיאוריה. כה שזורים הם יחדיו, המרחב הספרותי והקורפוס הפסיכואנליטי, עד שדומה כי הם אינם ניתנים להתרה. שהרי, כיצד נדבר על התסביך האדיפלי, הנידון בספר במגוון הקשריו, בלי להתייחס לגיבור הספרותי מרובה הנוסחים אדיפוס, ואף לעצם קיומו הכפול במרחב הבדיוני ששורשיו נטועים בעולם הקלאסי, וענפיו מסתעפים למרחב המושגי המודרני? אותו דבר תקף לגבי המושגים ארוס ותנאטוס השבים ונזכרים בפרקי הספר, לשערי השונים: במאמרה של מירב רוט שבשער זה, הכותבת מתייחסת לדחפי החיים והמוות ביצירתו של קלווינו, ואילו במאמרו של אורי הדר מבחין הכותב בין שיח ארוטי לשיח תנאטי בקבוצות דיון אינטרנטיות. פרקים נוספים הכלולים בשערים האחרים בספר היו יכולים בנקל להתארח אף הם בשער זה. כך לדוגמה, בשערו השלישי של הספר, פילוסופיה, דנה אליס מיה קינן במושג הזדהות השלכתית ובתוך כך מציגה עיון משווה בין הגל למלאני קליין, ואף מראה כיצד השתמשה קליין עצמה ברומן "לו הייתי במקומך" לצורך הדגמת רעיונותיה. בשער השני, חברה, במאמרה על התיקון של יוקסטה, מדגימה גילי לויתן את רעיונותיה באמצעות סיפורו הקצר מאת ברטולד ברכט "שני בנים" וסיפורו של היינריך בל "ההלך, אם תבוא לספ(רטה)". נזכור כי מלכתחילה יוקסטה, כשאר הנפשות הפועלות בדרמה האדיפלית, היא עצמה גיבורה ספרותית בדיונית. השאלת דמויות מיצירות ספרות אחרות על מנת לדון במושג "התיקון של יוקסטה" יוצרת לפיכך פסיפס של יצירות ספרות המשוחחות ביניהן תוך שהן חוצות תקופות היסטוריות רחוקות, ומנהלות זיקות גומלין מורכבות תחת מטרייה מושגית מודרנית שמלכתחילה שואבת את רעיונותיה מעולם זה. מאמריהן של מירב רוט, המציע התבוננות בדחף החיים ובדחף המוות בסיפור "הרוזן החצוי" של קאלווינו; של שלומית ידלין-גדות, המציע קריאה לאקאניאנית ברומן "חירות"

1 סקירת האופן שגישות פסיכואנליטיות שונות תפסו את היצירה הספרותית אפשר למצוא, לדוגמה, אצל גלדמן, 1998.

2 וראו לדוגמה: צורן, 2000.

מאת ג'ונתן פרנזן; ושל דנה אמיר העוסק ביצירתה של קלריס ליספקטור ובתוך כך דן במושג אל־ביתי, אינם רק מדגימים כיצד מבטאות היצירות הספרותיות רעיונות פסיכואנליטיים, אלא שהם עצמם כתובים באופן המזמין חוויה טרנספורמטיבית. בכך, נדמה כי נשמרת המורשת הפרוידיאנית, שבה נכתבים תיאורי המקרה כיצירות ספרותיות בפני עצמן, כפי שהעיד פרויד: "...ואני עצמי חש תחושה מוזרה כשסיפורי־המחלה שאני כותב נקראים כמו יצירות ספרותיות." (פרויד, 2005). כדי להצטרף אל חגיגה ספרותית ססגונית זו, אני בוחרת לצטט מתוך הפרק השביעי ביצירתו המופתית של א"א מילן, "פו הדב". בפרק זה מתכננים השפן, פו וחזרזיר לחטוף את הגור ר. הם מתאמנים כיצד לומר בהטעמה "אָהה!", לאחר שקנגה תגלה שרו נחטף. מיד כשנכנסת "מילה" זו אל תוכנית החטיפה המפורטת, פו מוטרד:

אָהה! – שָׁנן פו לעצמו ואמר – אָהה!־אָהה!... כמובן – הוסיף – נוכל, כמובן, לומר אָהה! גם אם לא נחטוף את ר.ו.
– פו, אמר השפן רכות – אין לך כלל מוח בקדקודך.
– ידעתי – השיב פו בהכנעה.
– נאמר אָהה! כדי שקנגה תבין, כי ידוע לנו איפה הוא הגור ר.ו. אָהה! פירושו נגיד לך איפה הוא הגור ר.ו, אם תבטיחי לנו לעזוב את היער ולא לחזור אליו לעולם...

(מילן, 2005, עמ' 89)

השפן מצביע על קיומם של שני רבדים בטקסט – גלוי וסמוי – רבדים שאליהם מתייחסת גם כל אחת מהכותבות בשער הראשון של הספר, ושעליהם הצביעו כל ההוגים הפסיכואנליטיים, ובכללם כמובן אלה שהתייחסו למאפיינים המשותפים בין השיח האנליטי ליצירה הספרותית. במובאה שלעיל מושמת אמירה זו באופן גלוי בפיו של השפן, ובכך מופיעה מפורשות ברמה התוך־טקסטואלית. אלא שהרפרור האירוני האפשרי אל הפסיכואנליזה עצמה, שכבר הייתה בפריחתה בעת פרסום יצירה זו, אינו מופיע מפורשות בטקסט, שכן היצירה הספרותית מדברת את היחסים בין מה שניתן לבין מה שאינו ניתן להמשגה בשפה התקנית הפורמלית, ובה בעת מגחיכה את הניסיון לבכר את המבע הסובייקטיבי האידיוסינקרטי:

פו פרש לקרן־זוית ונסה לבטא את המילה "אֶהָה!" בהטעמה הנכונה. הנה נדמה לו, שהוא מבין את פרושה כפי שהסבירה השפן, והנה נדמה לו, שאין הדבר כך.

– כנראה, אין זה אלא ענין של הרגל – אמר בלבו – רוצה הייתי לדעת, אם גם קננה תצטרך לשנן לעצמה מילה זו, כדי להבינה.

(שם, שם)

אותו "אֶהָה!" הנמצא ראוי ביותר לתיאור חוויה עמוקה שהיא מחוץ לטווח השפה התקנית, הוא גם זה שבנקל יכול להפוך לאידיוסינקרטי, או אף לביטוי אירוני המגחיק את החוויה. פו המתחבט בין שתי האפשרויות מסמן את המתח בין המגמות.

שער שני: חברה – שער זה נפתח במעבר חד לכאורה. לעומת השער הראשון, ספרות, העוסק במתחים המתנהלים בעיקרם בתוך נפשו של הפרט, ובאזור הפנטזיה, הרי שהשער חברה מציב במוקד מלבד היבטים חברתיים, גם מעבר ממישור ההתמודדות הפנימי למישור הפעולה בזירה הבין־אישית והחברתית. יפה עשה העורך כשבחר לפתוח שער זה במאמרו של אורי הדר העוסק בפסיכואנליזה ומעורבות חברתית, שכן הדר מתאר את עצם ההתלבטות והבחירה שבמעבר מהעמדה האנליטית הנשמרת בחדר הטיפול אל עבר אקטיביזם חברתי. בכך, הוא משרטט את קו התפר החמקמק שעליו מהלכת הפסיכואנליזה, כעולם המתקיים ומתהווה בין מציאות לפנטזיה. נזכור כי בראשית דרכו, עם ניסוח תיאוריית הפיתוי, התייחס פרויד לנזירות כנובעות מחוויות מיניות שאירעו במציאות, ורק לאחר מכן נטש תיאוריה זו, כשהפנטזיה זכתה למקום מרכזי. בעוד שהעיסוק בקו התפר שבין מציאות לפנטזיה מלווה אותנו כמטפלים באופן יומיומי, הרי שהדיון בשאלת המעורבות החברתית מרחיב את העיסוק בקו תפר זה, ומוסיף ומאתגר את הקשריה של הפסיכואנליזה לא רק עם תחומי דעת אחרים, אלא גם עם הכרעות ועם התמודדויות הן במישור הפרקטי והן במישור הערכי. מאמרו של הדר, המשווה בין מושג ההתנגדות בפסיכואנליזה לזה המקובל בשיח הפוליטי, תוך אימוץ פרספקטיבה לאקאניאנית והתייחסותית, מכשיר תחילה את הקרקע המושגית החיונית לעצם קיומו של הדיון המשווה, ומתוך כך מזמין את הקורא או הקוראת להתלוות אליו במסע אישי ומקצועי שבו מתאפשר השילוב בין עבודה טיפולית בחדר הטיפול לבין מעורבות חברתית פעילה. גם המאמרים

הנוספים הכלולים בשער חברה מאירים באור חשוב סוגיות הקשורות ביחסים שבין התמודדויות במישור הפנימי לבין פעולה בזירה החברתית או הציבורית, ובאופן ספציפי יותר מראים כיצד תוכנות פסיכואנליטיות נחוצות להבנת סימפטומים חברתיים. הן מאמרה של אפרת אבן-צור, המציע מבט פסיכואנליטי להבנת האלימות כתופעה מקובלת חברתית, תוך שימוש במושג סובלימציה הפרוידיאני וברעיונותיהם של הסוציולוג נורברט אליאס וההיסטוריון-פילוסוף רנה ז'יראר, הן מאמרה של גילי לויתן, העוסק ביסוד הנשי וב"קריאה לשלום בתוצרי תרבות", ובאופן אחר גם מאמרו של עודד גולדנברג העוסק ברגש האשמה בחברה הקפיטליסטית – כל אלה מרחיבים עוד ועוד את טווח האפשרויות של העיסוק בדיון הפסיכואנליטי.

במציאות הישראלית הקדחתנית, נראה כי כמה מן הרעיונות המובאים בשער זה הם בעלי רלוונטיות מיוחדת. בעיצומה של מערכה חדשה המצריכה התמודדות מול אויבים נראים ובלתי נראים, כשעל הפרק ניצבות שאלות כה סבוכות עד שלעתים נדמה שלעולם לא יימצא להן פתרון,³ האפשרות לאמץ מבט פסיכואנליטי – לבחון את ההקבלות בין נפשו של הפרט לנפשה של החברה, ובעיקר: להציב את המושג לא-מודע בעמדה של מושג בר-שימוש – פותחת מרחב לחוויה שהיא כה נחוצה במציאות שנדמה כי המתקפות בה מרובות מהחיבורים.

השער השלישי, פילוסופיה, מחזיר אותנו אל הזירה התיאורטית, אלא שהתיאוריה אינה רק כלי שרת להבנת תהליכים המתקיימים מחוץ לגבולותיה, אלא שהיא ליבת הדיון. המשותף למאמרים הכלולים בשער זה הוא הניסיון לכונן עיון משווה בין תיאוריות פסיכודינמיות לבין הגות פילוסופית. כך מאמרה של מירה הורוביץ, העוסק בסוגיית האמפתיה, ומציג עיון משווה בין הגותו של קוהוט לזו של אדמונד הוסרל. מאמרה של אליס מיה קינן העוסק בתופעת ההזדהות ההשלכתית משווה, כאמור, בין הגותה של מלאני קליין לתפיסתו הפילוסופית של הגל, ואילו מאמרו של אביאל אורן עוסק בהשפעתו של הפילוסוף אנרי ברגסון על הגותו של ביון, ובעיקר על אותה הגות שנוטים לכנות "ביון המאוחר" – הגות שלצד הקסם שבה נתפסה לעתים כמעורפלת וכאי-רציונלית. כפי שמציין אורן: "הפרויקט המרכזי של ברגסון עסק בניסיון לנסח את השאלות הפילוסופיות המרכזיות כמונחים זמניים

3 המאמר נכתב בעיצומה של התמודדות עם התפשטותו המסיבית של נגיף קורונה לכדי פנדמיה עמידה המשנה סדרי עולם.

ולא מרחביים. הוא טען שהאדם הוא בראש ובראשונה ישות טמפורלית... " (עמ' 304). המהלך המעניין שעושה אורן הוא בהדגמה כיצד אפשר להיעזר במושגים הברגסוניאניים כדי להבין מנקודת מבט טמפורלית מונחים השאובים דווקא מתוך "בין המוקדם". בעיניי, תרומה זו משמעותית במיוחד, שהרי הפילוסופיה, כתחום דעת, הייתה כאן הרבה לפני הפסיכואנליזה, והפסיכואנליזה עצמה ניזונה ממנה בדרכים רבות ומגוונות, שכמה מהן זכו להתייחסות בספר זה. המהלך שלפיו הגות פילוסופית זוכה לעיון מחדש לאור המשגות פסיכואנליטיות מודרניות הוא בבחינת התפתחות המאפשרת הסתכלות מעגלית ומזכירה לנו שכמו בטבע, גם בהתפתחות הרעיונות יש מחזוריות. אורן בוחר לשחק משחק יצירתי עם מחזוריות זו ולהראות כיצד זוהי תנועה דו־כיוונית, הלך ושוב, כשבכוחה של כל דיסציפלינה למשמע מחדש את הדיסציפלינה האחרת, לצקת בה עוד ועוד משמעויות, ולהתעצב מחדש לאורה.

במקום אחר שימשו אותנו רעיונותיו של ברגסון כדי לדון בתהליכים קבוצתיים (Raufman & Weinberg, 2017). הרציונל להשוואה נסמך על ההנחה שהמושג תנועה קבוצתית הוא קריטי להתפתחותה של קבוצה. רעיון זה ממשיך למעשה את הרעיון הוויניקוטאיני שלפיו חיות משמעה להיות בתנועה.

כשנדרשתי לסקירת הספר "ספת התרבות", חשבתי על הרלוונטיות שבהמשגות של ברגסון לתפיסות חברתיות ולסוגיות הנדונות בשערו השני של הספר, חברה. ברגסון טען שאפשר לכנס את כל התנועות והכוחות הפועלים ביקום לשני צירי־יסוד, או שתי תנועות הופכיות: האחת "עולה" והאחרת "יורדת". התנועה "העולה" היא שמרכיבה את כל הגופים ביקום, יצרה את החיים ומשכללת אותם בהדרגה. זו התנועה הניצבת מאחורי ההתפתחות בכל הקשריה. מנגד, התנועה "היורדת" היא זו המפרקת את הגופים, כולל אלה החיים, וידועה גם כחוק השני של התרמודינמיקה. כאמור, נוכל להיווכח בנקל עד כמה תפיסה זו קרובה להמשגות של פרויד את דחפי המין והמוות, ועד כמה תנועת "העלייה" מזוהה עם התפתחות החיים, ואילו תנועת "הירידה" מזוהה עם הרס וחורבן. בהקשר של האתוס הישראלי, מעניין להרהר במושגים "עלייה" ו"ירידה" שאינם שאובים כלל ועיקר מהמציאות הגיאוגרפית של ישראל, אלא ממטענים רגשיים וערכיים. גם עצם המילה "תנועה", בהקשריה הפוליטיים־חברתיים, מנכיחה את היסוד הטמפורלי כמטונימי, אם לא סינקדוכי, להוויה החברתית ערכית.

הפסיכואנליזה נדונה באסופת מאמרים זו, ובצדק, כמרחב בין-תחומי. אלא שכל אחד משעריו של הספר: ספרות, חברה ופילוסופיה, אף הם ניתנים לדיון כמרחבים בין-תחומיים כשלעצמם. שערים נוספים, כגון ארכאולוגיה, קולנוע או היסטוריה, היו יכולים אף הם לאכלס את הספר אלמלא עלה על גדותיו ממילא. מלאכה זו תישאר לעתיד לבוא.

"ספת התרבות" הוא ספר שאינו רק כותב על הזיקות והחיבורים בין הפסיכואנליזה לתרבות, אלא שהוא עצמו כתוב כיצירה עיונית ופיוטית כאחת. עם סיום הקריאה יכולתי לחוש את הממד הטרנספורמטיבי של החוויה, כשה"אני" שוב אינו אותו "אני" שבתחילתה. ואכן, כאמור, אתגר לא פשוט הוא לסכם את העושר העולה מהקריאה בספר. אסתפק ואומר: "אָהה!".

מקורות

גלדמן, מרדכי (1998). **ספרות ופסיכואנליזה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
מילן, א"א (2005 [1926]). **פו הדב** (אבירמה גולן, מתרגמת). אור יהודה: כנרת זמורה דביר.
פרויד, זיגמונד (2005). העלמה אליזבת פון ר', בתוך: **שתי נשים היסטוריות, סיפורים פסיכואנליטיים** (מרים קראוס, מתרגמת; דרור גרין, עורך). צפת: ספרים הוצאה לאור.
צורן, רחל (2000). **הקול השלישי**. ירושלים: כרמל.

Raufman, R., & Weinberg, H. (2017). Working with a multi-cultural group in times of war – three metaphors of motion and mobility. In: R. Friedman & Y. Doron (Eds.), *Group Analysis in the Land of Milk and Honey* (pp. 235–248). London: Karnac Books.